

Sucháček, Petr

Moc a studenti učitelství – jak funguje toto spojení?

Studia paedagogica. 2016, vol. 21, iss. 3, pp. [183]-189

ISSN 1803-7437 (print); ISSN 2336-4521 (online)

Stable URL (DOI): <https://doi.org/10.5817/SP2016-3-10>

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/135924>

Access Date: 16. 12. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

MOC A STUDENTI UČITELSTVÍ – JAK FUNGUJE TOTO SPOJENÍ?

POWER AND STUDENT TEACHERS: HOW DOES THIS COMBINATION WORK?

PETR SUCHÁČEK

RECENZE KNIHY

Vlčková, K., Lojdová, K., Lukas, J., Mareš, J., Šalamounová, Z., Kohoutek, T., Bradová, J., & Ježek, S. (2015). *Z posluchárny za katedru. Mocenské vztahy ve výuce studentů učitelství*. Brno: Masarykova univerzita.

Publikace *Z posluchárny za katedru* představuje završení tříletého výzkumného projektu s názvem *Moc ve školních třídách studentů učitelství*, který byl realizován na Pedagogické fakultě Masarykovy univerzity. Na projektu se podílel široký tým lidí, jak je ostatně patrné již z autorských údajů o publikaci. Jedním z cílů projektu bylo „etablovat koncept moci v českém odborném pedagogickém prostředí“¹ – proto kromě samotných výzkumných závěrů autoři v současné době připravují publikace související s adaptací v zahraničí často používaného dotazníku *Teacher Power Use* (Schrodt, Witt, & Turman, 2007) do českého prostředí, a to ve dvou variantách: v jedné pro učitele v praxi (Mareš, Vlčková, Ježek, Lojdová, Lukas, & Šalamounová, v přípravě; Vlčková, Mareš, Ježek, & Šalamounová, v přípravě), v druhé verzi pro studenty učitelství (Vlčková, Mareš, & Ježek, 2015).

¹ <http://1url.cz/ktojC>

Samotné knize předcházely časopisecké studie, ve kterých autoři prezentovali dílčí nálezy, takže fenomén moci ve škole představili v kontextu výuky začínajících učitelů (Šalamounová, Bradová, & Lojďová, 2014), v souvislostech s fenoménem nekázně (Lojďová, 2015) a konečně představili detailní pohled na využívání donucovací moci u jedné ze studentek učitelství (Lojďová & Lukas, 2015). A právě využíváním různých typů moci při výuce studentů učitelství se věnuje recenzovaná publikace detailně. Autoři přitom vycházejí z práce Frenche a Ravena (1959), kteří dělí moc na moc legitimní, donucovací, odměňovací, expertní a referenční.

Kniha *Z posluchárny za katedru* je rozdělena do šesti hlavních kapitol. První dvě jsou teoretické: jedna z nich se zabývá profesním a osobnostním vývojem studentů učitelství, druhá popisuje fenomén moci ve školním prostředí. Třetí kapitola se zabývá metodologií provedeného výzkumného šetření, čtvrtá – stěžejní – představuje výsledky výzkumu, pátá kapitola tematizuje první zkušenosti studentů učitelství s výukou a šestá kapitola uzavírá knihu pojednáním o rituálech moci.

Problematickou charakteristikou celé publikace je, že se jednotlivé kapitoly mezi sebou (a v některých ohledech i v rámci jedné kapitoly) výrazně liší, rozsahem, obsahem, oborovým jazykem, zdrojovou základnou i kontextem, v rámci něhož jsou zejména výzkumná zjištění interpretována, což se na jednu stranu vzhledem k početnosti výzkumného týmu a různému oborovému základu jeho členů dá očekávat, na druhou stranu díky tomu vzniká dojem nejednotnosti, nepřesnosti a nezacílenosti textu. Kniha je tak poměrně těžkým čtením a to nejenom proto, že je v papírové podobě vyvedena na kvalitním (těžkém) křídovém papíře.² Byla by ovšem škoda ji jenom kvůli tomu odložit!

V úvodu autoři publikace nabízejí čtenářům možnost volně knihou procházet a nečíst ji lineárně. Této nabídce příště využiji a vynechám hned první kapitolu o profesním a osobnostním vývoji studentů učitelství (Josef Lukas a Jan Mareš). Přestože představuje dva zajímavé koncepty: stávání se učitelem a vynořující se dospělost, činí tak z mého úhlu pohledu zkratkovitě – z typologií různých autorů jsou představeny vždy pouze některá vývojová stadia, a jako čtenář tak nemám možnost vidět celý kontext a relevanci dané typologie. Navíc se v dalším textu s oběma koncepty nijak významně (interpretačně) nepracuje, proto doporučuji začít četbu knihy druhou kapitolou, která se zabývá fenoménem moci a jeho souvislostí se školním prostředím z teoretického hlediska.

² Elektronicky je kniha dostupná z http://is.muni.cz/repo/1332278/Z_poslucharny_za_katedru_kniha.pdf.

Druhá teoretická kapitola má tah na branku. Její autorky (Kateřina Lojdrová, Zuzana Šalamounová a Jarmila Bradová) nejprve čtenáře seznamují s pojetím moci v sociálních vědách obecně, poté zužují svůj záběr na školní kontext, aby konečně detailně probraly otázku, v čem je práce s mocí u začínajících učitelů a studenti učitelství specifická. Autorky zde využívají širokou paletu zdrojů české i zahraniční provenience, a pokládají tak kvalitní teoretický základ následujícímu výzkumu. Za velmi užitečné považují jasné rozlišení mezi pojmy autorita, moc a kázeň a také fundované pojednání o charakteristikách moci jako takové. Moc je popisována jako cirkulující, situační a reciproční. Na konci této kapitoly jsou stručně představeny jednotlivé typy moci – legitimní, donucovací, odměňovací, expertní a referenční (s. 37–45). Jako celek tak druhá kapitola poskytuje všechny důležité informace, které jsou následně využity v designování výzkumu, a zároveň je čtivá.

Třetí kapitola (Kateřina Vlčková, Zuzana Šalamounová) je věnována metodologii výzkumného šetření. Jedná se o výborný popis všech důležitých okolností výzkumu. Metodologie celého šetření je vůbec významnou předností recenzované publikace, neboť k zodpovězení hlavní výzkumné otázky: „Jaké podoby nabývá moc ve školních třídách na druhém stupni českých základních škol, v nichž vybraní studenti učitelství realizují svoji dlouhodobou učitelskou praxi?“ (s. 48) využívají autoři smíšeného designu výzkumu, a pracují tak s daty kvantitativní i kvalitativní povahy. Výzkumný vzorek představuje osm studentů učitelství. Publikace staví na analýze pozorování šesti hodin výuky každého z nich (videostudie), reflektivních deníků a rozhovorů s nimi. Dále jsou využívány výsledky autory adaptovaného dotazníku „Báze moci“. Dotazníková data jsou navíc porovnávána s výsledky předcházejícího šetření provedeného na vzorku 96 studentů učitelství a jejich tříd na praxích. Autoři tak mají k dispozici velké množství dat různé povahy. Díky tomu má kniha potenciál popsat fenomén moci opravdu komplexně, na druhé straně vzniká také nebezpečí – vzhledem k počtu a preferencím autorů publikace, že data nebudou využívána konzistentním způsobem.

Prezentace výsledků začíná kvantitativní analýzou toho, jak žáci vnímají využívání mocenských bází u studentů učitelství na praxích (Kateřina Vlčková, Kateřina Lojdrová a Stanislav Ježek). Prvním významným závěrem je, že žáci nerozlišují mezi tím, kdy studenti učitelství na praxích využívají moc legitimní a kdy moci donucovací. Tyto dvě moci se tak pro žáky slévají v jednu. Druhým závěrem pak je, že se učitelé ze vzorku v průměru neliší od jejich 96 kolegů z předcházejícího šetření ve využívání jednotlivých typů moci. Díky tomu mohou i výsledky kvalitativních analýz poměrně dobře vypovídat o studentech učitelství obecně. Dobrou zprávou je, že podle jejich žáků studenti učitelství využívají výrazně více prosociální typy moci (expertní, odměňovací a referenční), zatímco antisociální (legitimní/donucovací) používají pouze zřídka.

V následujících kapitolách se vždy jeden či dva z autorů – každý po svém a na základě analýzy jiných dat – zabývají výsledky v rámci jednotlivých bází moci. V sekci o legitimní moci nabízí její autorka (Kateřina Lojdrová) řadu ukázek pocházejících téměř výlučně z rozhovorů se studenty. Legitimní moc učitele je spojena „s oprávněním mocensky působit ve třídě a vyplývá ze sociální role, jíž učitel nabývá v instituci školy“ (s. 66). V celé této podkapitole je zdůrazňována role cvičného učitele, jakožto člověka, který legitimní moc studentovi učitelství na praxi propůjčuje. Na základě toho, jaký typ vztahu mezi cvičným učitelem a studentem na praxi vznikl v kontextu legitimní moci, vzniká typologie tří konstelací: partner–partner, tonoucí–záchranář a kontrolovaný–revizor. Bohužel se čtenář nedozvídá, co hraje roli při vytváření těchto konstelací. Celkově podkapitola nabízí minimum interpretací a zůstává spíše na rovině deskripce.

V další části se dvojice autorů (Kateřina Lojdrová a Josef Lukas) zabývá donucovací bází moci, a to zejména na základě analýzy transkriptů výuky. Donucovací moc učitele „vychází z žákovy potřeby vyhnout se trestu“ (s. 82). Oproti studii publikované dříve (Lojdrová & Lukas, 2015) jsou v knize navíc miniscénáře donucovací moci, které studenti používají, když jsou vývojem situace ve výuce vykolejeni z IRF struktury. Donucovací moc je totiž v této kapitole (nikoli však konzistentně v celé publikaci) úzce spojena s IRF strukturou³: „Využívání IRF struktury komunikace ve třídě můžeme tedy chápat jako relativně typický projev donucovací moci“ (s. 87). S tímto tvrzením autorů nemohu souhlasit, a to ze dvou důvodů. Prvním z nich je, že samotná IRF struktura nijak neimplikuje obsah komunikace, a nemusí tak být a priori využívána jedním způsobem (Mareš, 2016; Sinclair & Coulthard, 1975). IRF struktura tak může být využita například pro manifestaci odměňovací moci. Že se tak skutečně děje, dokládají i data z následující podkapitoly.⁴ Druhým důvodem je, že donucovací moc učitele nezmizí, když se komunikace ve školní třídě odehrává v jiné struktuře než v IRF. Opět se toto tvrzení dá doložit i na datech z recenzované publikace, tentokrát ze samotné podkapitoly o donucovací moci, neboť „nejvyšší míru legitimní/donucovací

³ IRF struktura je nejtypičtějším způsobem strukturace výukové komunikace v našem prostředí (Šedřová, Švaříček, & Šalamounová, 2012). Sestává z následujících prvků: iniciace učitele – replika žáka – feedback učitele.

⁴ V následující podkapitole o moci odměňovací můžeme nalézt v rámci interpretace dat např. tuto formulaci: „Odměňovací moc studenti učitelství uplatňují v miniscénářích vážících se nejčastěji na IRF strukturu vyučovací hodiny, která ve vyučovacích hodinách silně převládá“ (s. 135).

moci připsali žáci studentce učitelství Alici, která se snažila s žáky diskutovat [tedy vyučovat v rámci IRF struktury – doplnil P.S.]“ (s. 87). Celkově se i v rámci této kapitoly pohybujeme spíše na úrovni deskripce bez zastřešujících interpretací⁵, či doporučení.

Následující podkapitola (Kateřina Vlčková) se zabývá mocí odměňovací – a tuto kapitolu považují za nejzdařilejší ze všech výzkumných. Odměňovací moc učitele je vázána na to, že „že žák k učiteli přistupuje jako k někomu, kdo je schopen jej odměnit“ (s. 41). V teoretické části podkapitoly jsou uvedeny nové a zajímavé informace o konceptu moci obecně, což je sice překvapivé, ale vítané (s. 106–107). Stejně jako pasáž o provázanosti jednotlivých typů moci.⁶ Poněkud rozpačitě pak působí opětovné vysvětlování konceptu IRF struktury v této kapitole (s. 109), přičemž stejnému tématu se věnovali autoři kapitoly předcházející (s. 85). Předností této části publikace je, že se v ní kromě tvrzení a ilustračních ukázek převážně z transkriptů výuky nacházejí také jejich interpretace, a čtenář tak získává komplexní obraz o výsledcích výzkumu v rámci této mocenské báze. Autorka identifikovala šest základních forem odměn, které studenti učitelství na svých praxích využívají. Studenti za odměnu (1) potvrzují správnost odpovědi, (2) udělují jedničky, (3) sdělují zajímavosti, (4) umožňují žákům speciální podmínky, (5) děkují za pomoc či (6) chválí za dobrou práci. Zejména díky zajímavým interpretacím by tato kapitola mohla jít ostatním příkladem.

Část textu věnovaná expertní moci zase vyniká svým jasným zacílením. Expertní moc učitele je spojena s tím, že jej „žáci chápou jako někoho, kdo je v rámci své aktuální činnosti expertem“ (s. 42). Přestože autorka (Zuzana Šalamounová) této části zavádí nové koncepty – tzv. módy komunikace ve výuce (kooperace, kompromis a kompetice), čímž se liší od předcházejících kapitol pracujících s IRF strukturou, činí tak ku prospěchu přehlednosti

⁵ Jednou z dílčích interpretací jsem však byl překvapen, neboť autoři uvádějí, že „užívání expertnosti jako jisté formy donucování je u našich studentů relativně běžné“ (s. 102). Vzhledem k tomu, že expertnost je jednou ze samostatných bází moci, musel jsem uvažovat nad provázaností jednotlivých bází. Autoři této kapitoly mi k řešení tohoto dilematu vodítka nenabídlí.

⁶ „Analýza kvalitativních dat ukázala, že odměňovací moc studenta učitelství je orámována jeho legitimní mocí. Student učitelství může žáka odměňovat, pokud má propůjčenou legitimní moc, pak může například udělit jedničku, i když zapsat ji zatím nemůže. Dojde-li na vyjednávání odměn, potřebuje mít student učitelství především díky propůjčené legitimní moci k dispozici případně také arzenál forem donucovací moci, kterými se odkazuje například na žákovský rejstřík závazný ve výukové komunikaci“ (s. 136).

a srozumitelnosti textu. Autorka zařazuje studenty ze vzorku do dané typologie módů komunikace a dává je do souvislosti s žákovskou percepcí expertní moci praktujícího studenta. Na datech z transkriptů výuky dokládá existenci (1) přiznaného expertství v módu kooperace, (2) tušeného expertství v módu kompromisu a (3) zpochybněného expertství v módu kompetice. V rámci interpretací primárně kvalitativních dat jsou využity také závěry kvantitativních analýz, tudíž je využit potenciál smíšeného designu.

Posledním typem moci, které autoři (Tomáš Kohoutek a Jan Mareš) věnovali pozornost, je moc referenční. Referenční moc je „vystavěna na tom, že žák vnímá učitele jako někoho, kdo je mu blízký, s kým má hodně společného a komu by se případně chtěl podobat“ (s. 44). Kapitola se od ostatních zřetelně liší jazykem, zdrojovou základnou (více sociologická a filozofická) a pro označení studentů na praxích, na rozdíl od ostatních částí knihy, používají její autoři označení studující-učitel, což může být matoucí. První část kapitoly se zabývá výsledky dotazníkového šetření položku po položce a také kvantitativními interkorelacemi mezi jednotlivými bázemi. V další části jsou využívána zejména data z rozhovorů se studenty, a to pro „zamyšlení se“ nad referenční bází moci. V závěru uvádějí autoři preskriptivní pasáž parafrázovanou podle Kuhla (2000), jejímuž navázání na téma publikace (a relevanci pro studenty učitelství) příliš nerozumím.

Namísto závěru nabízejí autoři dvě krátké kapitoly. Jednu reflektující první zkušenosti studentů učitelství s výukou a druhou o rituálech moci. Autorům se podařilo v recenzované publikaci ve světě dlouho rozpracovávaný a často akcentovaný fenomén moci velmi dobře teoreticky zakotvit. Bohužel, každá z výzkumných kapitol mluví ke čtenáři vlastní řečí a hlavně nekomunikují mezi sebou navzájem. Vzhledem ke kvalitě studií, které publikaci předcházely, se zdá, že právě formát studií autorům svědčí a to se promítlo i do finální podoby knihy. Je tak na čtenáři, aby si z textu „perličky na dně“ vylovil sám. Na druhou stranu je třeba říci, že je co lovit – inspiračních vhledů a zajímavých myšlenek kniha přináší dostatek. Pokud však autoři nebo já či další čtenáři nevylovili perličky všechny, není všem dnům konec: „Touto prací se téma moci ve školní třídě zdaleka nevyčerpalo a naše monografie uvažování o moci ve školní třídě spíše otevírá, než uzavírá“ (s. 186).

Knihy *Z posluchárny za katedru* je uvedena monty-pythonovským „a nyní z úplně jiného soudku“ (s. 10). Stejného hesla se podržím nyní já. V tomto čísle publikuji také článek vztahující se ke studentům učitelství, kteří si osahávají, jaké to je (poprvé) učit. Není žádnou novinkou, že právě oblasti vztahů se žáky a udržení kázně ve třídě jim činí největší potíže. Fenomén moci a výše zmíněné oblasti spolu úzce souvisejí a je tak nanejvýš potřebné, abychom věděli, jak se s nelehkými úkoly praxe v tomto ohledu studenti učitelství vyrovnávají a jak jim v tom jejich učitelé, mentoři a facilitátoři mohou pomo-

ci. V tomto světle je recenzovaná publikace v tuzemsku významným krokem kupředu. Studenti učitelství zkoumaní v této publikaci jsou na půli cesty mezi posluchárnou a katedrou, do jisté míry na půli cesty zůstává i kniha, která si klade za cíl popsat, jak studenti učitelství pracují s mocí ve výuce. Jenže zůstat na půli cesty je v tomto kontextu mnohem lepší než se na ni nevydat vůbec.

Literatura

- French, J. R. P., & Raven, B. (1959). The bases of social power. In D. Cartwright & A. Zander (Eds.), *Group dynamics* (s. 259–269). New York: Harper & Row.
- Kuhl, J. (2000). The volitional basis of personality systems interaction theory: Applications in learning and treatment contexts. *International Journal of Educational Research*, 33(7–8), 665–703.
- Lojdrová, K. (2015). Není nekázeň jako nekázeň: Rezistentní chování žáků jako projev moci ve školní třídě. *Orbis scholae*, 9(1), 103–117.
- Lojdrová, K., & Lukas, J. (2015). Scénáře donucovací moci u studentů učitelství na praxi: Studentka Alice. *Studia paedagogica*, 20(3), 113–130.
- Mareš, J. (2016). Zkoumání procesů a struktur ve výukové komunikaci: historie a současnost. *Pedagogika*, 66(3), 250–289.
- Mareš, J., Vlčková, K., Ježek, S., Lojdrová, K., Lukas, J., & Šalamounová, Z. (2016, v přípravě). *Báze moci: Manuál k nástroji*. Brno: MuniPress.
- Schrodt, P., Witt, P. L., & Turman, P. D. (2007). Reconsidering the measurement of teacher power use in the college classroom. *Communication Education*, 56(3), 308–323.
- Sinclair, J. M., & Coulthard, R. M. (1975). *Towards an analysis of discourse. The English used by teachers and pupils*. London: Oxford University Press.
- Šalamounová, Z., Bradová, J., & Lojdrová, K. (2014). Mocenské vztahy mezi začínajícími učiteli a jejich žáky. *Pedagogická orientace*, 24(3), 375–393.
- Šedřová, K., Švaříček, R., & Šalamounová, Z. (2012). *Komunikace ve školní třídě*. Praha: Portál.
- Vlčková, K., Mareš, J., & Ježek, S. (2015). Adaptation of Teacher Power Use Scale to Lower Secondary Students and Student Teachers. *Pedagogická orientace*, 25(6), 798–821.
- Vlčková, K., Mareš, J., Ježek, S., & Šalamounová, Z. (v přípravě). Báze moci používané učitelem ve školní třídě: Česká adaptace dotazníku Teacher Power Use Scale. *Pedagogika*.

Kontakt na autora

Petr Sucháček

Ústav pedagogických věd, Filozofická fakulta, Masarykova univerzita

E-mail: suchacek@phil.muni.cz

Corresponding author

Petr Sucháček

Department of Educational Sciences, Faculty of Arts, Masaryk University

E-mail: suchacek@phil.muni.cz